

**СИСТЕМНІ ЗВ'ЯЗКИ ТЕРМІНІВ НА
ПОЗНАЧЕННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ ЖАНРІВ
У ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ПРАЦЯХ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

У статті проаналізовано літературознавчі терміни на позначення літературних жанрів, що функціонували в наукових працях кінця ХІХ – початку ХХ ст.; виокремлено напрями системної класифікації цих термінів; подано характеристику типів зв'язків між термінологічними одиницями літературознавства на позначення літературних жанрів.

Ключові слова: термін, літературознавчий термін, термінологія, системні зв'язки, літературний жанр.

В статье проанализированы литературоведческие термины для обозначения литературных жанров, которые функционировали в научных трудах конца ХІХ – начала ХХ века; выделены направления системной классификации этих терминов; дана характеристика типов связей между терминологическими единицами литературоведения для обозначения литературных жанров.

Ключевые слова: термин, литературоведческий термин, терминология, системные связи, литературный жанр.

The article analyzed literary terms due to describing literary genres that operated in scientific studies in the early twentieth century; highlighted areas of systematic classification of these terms; submitted characteristic types of connections between units of literary terminology due to describing literary genres. Relevance of the topic is due to the necessity of studying of systematic connections between terms that to describe literary genres of literary articles in the early twentieth century. The purpose of the article – to describe the different types of systematic connections that functioned in Ukrainian literary terminology based on terms that denoted literary genres that operate in the literary articles in the early twentieth century. The task is to analyze the connections between the above mentioned terms, to describe the role of these connections in terminology, to distinguish the types of relationships inherent terms to denote literary genres. In this article, we reviewed the terms due describing literary genres included to the overall system of literary terminology, which also needs more detailed study on the level of systematic connections and highlighted paradigmatic, building terms, morphological, lexical-semantic, subject-logical connections, it is inherent in this group of terms. Systematic approach to terminology

© Жангазінова Р. Т., 2016

is the most appropriate, because terminology of each language has its own characteristics, and the allocation of subsystems and microsystems improves the result of comparative studies.

Key words: term, literary term, terminology, systematic connections, a literary genre.

Літературознавство є однією з найдавніших сфер наукової діяльності. Воно відіграє провідну роль у пізнанні та осмисленні культурного світу. Як наукова галузь літературознавство дало багато матеріалу для розвитку різних дисциплін, наприклад, філософії, лінгвістики та історії. У своїй статті розглянемо тексти літературознавчих праць кінця ХІХ – початку ХХ ст. Увагу зосередимо на системних зв'язках, що наявні між термінами на позначення літературних жанрів.

Актуальність теми зумовлена потребою поглибленого вивчення системних зв'язків між термінолексемами на позначення літературних жанрів у літературознавчих статтях початку ХХ ст.

Мета статті – описати різні типи системних зв'язків (парадигматичні, термінотвірні, морфологічні, синтаксично-семантичні, предметно-логічні), наявні серед української літературознавчої термінології, на матеріалі термінолексем, що належать до тематичної групи, яка позначає назви літературних жанрів, що функціювали в літературознавчих статтях кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: проаналізувати різні типи зв'язків між зазначеними термінами, описати роль цих зв'язків у терміносистемі, виокремити типи зв'язків, притаманних терміноодиницям на позначення літературних жанрів.

Матеріалом нашого дослідження є понад сто термінолексем на позначення літературних жанрів, дібраних з літературознавчих статей кінця ХІХ – початку ХХ ст., опублікованих у журналах «Літературно-науковий вістник» і «Українська хата» та з багатотомних видань праць І. Франка та Лесі Українки.

Перші спроби системного аналізу мовних явищ було зроблено в ХІХ ст. Основоположниками дослідження теорії

семантичних полів уважають Г. Іпсена [19] та Й. Тріра [20]. Серед науковців, які вивчали явище системних зв'язків у термінології, є також Д. Лотте [8], М. Марусенко [9], Н. Сухов [15], Я. Климовицький [5], О. Реформатський [11], Т. Канделакі [4], Р. Будагов [1], Л. Кутіна [7]. Проте вивчення потребує саме питання системних зв'язків у групі термінів на позначення літературних жанрів з літературознавчих статей кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Розвиток суспільства природно супроводжується появою нових понять у сферах науки, техніки та мистецтва. Значну частину лінгвістичного фонду української мови становить саме фахова лексика. О. Чорна зазначає: «Проблема дослідження лексичного складу мови є однією з провідних у лінгвістичних працях. Це пояснюється роллю слова у системі мови загалом, багатогранністю та складністю зв'язків слова з іншими мовними одиницями, різноманітністю внутрішньо- та зовнішньомовних характеристик самого слова як мовного знака. Значне зацікавлення викликає й опис структури та основних шарів спеціальної лексики, зокрема термінології» [18, с. 160].

Термінологія, як і мова загалом, є складною цілісною системою. Під поняттям системності мови трактуємо тісну взаємопов'язаність, взаємозумовленість і цілісність усіх її елементів [3, с. 156]. Термінологія будь-якої галузі, за твердженням Д. Лотте, є «не довільною сукупністю окремих слів (словосполучень, кодових знаків), а окремою термінологічною системою. Тому терміни, що входять до складу термінологічної системи, повинні певним чином відбивати ті об'єктивні зв'язки, що наявні між відповідними поняттями, і в будь-якому випадку їх не спотворювати та їм не суперечити» [8, с. 18].

М. Черемсіна зазначає: «У процесі термінологічних досліджень ми повинні прагнути до того, щоб послідовно розчленувати великі системи на дрібніші блоки, аж до елементарних, що об'єднують малі групи термінів і понять, і фіксувати структурні схеми таких блоків, типи і види зв'язків, що поєднують їхні елементи» [17, с. 372].

Отже, усі терміни в певній терміносистемі поєднані між собою конкретними системними зв'язками. Системними можна вважати терміни, які «співвідносяться з науково обґрунтованими поняттями певної галузі знань, мають істотні ознаки таких понять і разом становлять систему, тотожну системі пов'язаних між собою понять цієї галузі» [8, с. 2].

Термін – це особливий мовний знак. Терміноодиниці класифікують за їхніми структурними та семантичними особливостями. Саме на цьому базується системна організація термінології загалом. Серед основних системних принципів потрібно виділити структурність, цілісність, ієрархічність, взаємозалежність системи й середовища, множинність опису кожної системи [12; 13].

Отже, можемо говорити про те, що «кожна терміносистема, складається зі співвіднесених один з одним елементів – мовних одиниць (термінів). Тому доцільним є виділення базових (ядерних) термінів та похідних на основі їхніх спільних функцій – усі вони слугують для позначення спеціальних понять, проте, незважаючи на спільність функції, кожен термін системи відрізняється від інших її елементів своїм матеріальним складом, що свідчить про неоднорідність елементів системи» [12, с. 161]. Предмети та явища об'єктивної дійсності й поняття про них, що позначаються термінами, «взаємопов'язані і співвіднесені між собою різним чином, отже, і між мовними елементами на їхнє позначення теж повинні бути певні зв'язки, як зовнішньо-, так і внутрішньо лінгвістичні» [7, с. 68].

Досліджуючи терміноодиниці, що функціювали в літературознавчих та літературно-критичних працях кінця ХІХ – початку ХХ ст., виявлено наявність між ними різних зв'язків: *парадигматичних, термінотворних, морфологічних, синтаксично-семантичних, предметно-логічних (родо-видових)*.

Терміни можуть позначати поняття загальні й родо-видові (явище гіперо-гіпонімії). Внутрішній зв'язок термінів на позначення родо-видових понять є ознакою ієрархічності, тобто підпорядкованості менш загальних елементів загальнішим у системі. Під час проведення системного аналізу термінів

в лінгвістичному аспекті, важливо виявити зв'язки між елементами терміносистеми й описати її структуру (сукупність зв'язків і відношень між елементами мови) [12, с. 162].

Явище гіперо-гіпонімії в літературознавчій термінології є прикладом *предметно-логічних зв'язків* у терміносистемі, які дають змогу виявити взаємовідношення між науковими поняттями цієї галузі термінування.

Термінознавці аналізують гіпонімну парадигму в науковій літературі як одну з найважливіших категорій, що формує термінологічні структури, і як засіб тематичної ієрархічної організації конкретної терміносистеми [9, с. 191–194]. В українському мовознавстві переважає думка, за якою «гіпонімічні парадигми логічно угруповані взаємодією між родовидовими поняттями та частиною і цілим, ґрунтуються на імплікації чи виключенні понять» [9, с. 19–193]. Гіперо-гіпонімні відношення між термінами конкретних систем з'являються або внаслідок розвитку синтагмозначень гіперонімів, або через актуалізацію їхніх парадигматичних значень [9, с. 193]. Відношення роду й виду – один з основних різновидів найзагальніших предметно-логічних зв'язків між поняттями.

У термінознавстві усталена думка, що в межах терміносистеми однослівні терміни зазвичай є гіперонімами, навколо яких групуються здебільшого терміни-словосполучення (гіпоніми), що передають видові відмінності родового поняття. Гіперо-гіпонімній парадигмі властива нестабільність, тобто відбувається постійне поповнення її новими гіпонімами [10, с. 32].

Гіперо-гіпонімія є важливою категорією в літературознавчій терміносистемі. Таке явище демонструє наявність ієрархічних відношень у цій системі й уможливорює опис спеціальних понять як стратифікованих (тобто розміщених шарами). Ланцюговий характер розвитку гіперо-гіпонімних відношень показує звуження семантики в напрямі від гіпероніма до гіпоніма й навпаки – розширення значення від терміна-гіпоніма до гіпероніма. Проаналізуємо терміноодиниці на позначення літературних жанрів: *утопія* – *апокаліптична утопія*,

белетристична утопія, історична утопія, легендарна утопія, літературна утопія, перелицьована утопія, негативна утопія, позитивна утопія, політична утопія, пророча утопія, теологічна утопія, релігійно-догматична утопія; **роман** – пригодницький роман, психологічний роман, історичний роман, буржуазний роман, утопічний роман, соціологічний роман; **вірш** – ліричний вірш; **драма** – історична драма; **замітка** – хронікерська замітка, автобіографічна замітка, полемічна замітка; **казка** – народна казка, біблійна казка; **міф** – космологічний міф; **оповідання** – біблійне оповідання, історичне оповідання; **орація** – макаронічна орація; **повість** – психологічна повість; **поезія** – епічна поезія, ідеалістична поезія, інтелектуальна поезія, легендарна поезія, лірична поезія, поезія в прозі, публіцистична поезія, політична поезія, пророча поезія; **поема** – драматична поема; **рецензія** – критична рецензія. У наведених прикладах зауважуємо широке значення терміна з видовим поняттям, що містить різні характеристики, звужується й конкретизується видовим поняттям цього терміна.

У гіперо-гіпонімних рядах можуть бути й формально-семантичні, і власне семантичні зв'язки. Якщо гіперонім і гіпоніми не мають спільного формального елемента, то їм властива лише семантична близькість. Якщо гіпонімні відношення виражені не лише семантично, але й формально, гіпоніми мають спільні елементи й у плані змісту, й у плані вираження. Серед термінів на позначення літературних жанрів постають лише *формально-семантичні* зв'язки, оскільки в кожній терміноодиниці є спільний формальний елемент: **роман** – пригодницький **роман**, психологічний **роман**, історичний **роман**; **поезія** – епічна **поезія**, ідеалістична **поезія**, інтелектуальна **поезія**, автобіографічна **поезія**; **утопія** – апокаліптична **утопія**, белетристична **утопія**, історична **утопія**, легендарна **утопія**, літературна **утопія**; **оповідання** – біблійне **оповідання**, історичне **оповідання**, віршоване **оповідання**, історичне **оповідання**, автобіографічне **оповідання**.

Гіперо-гіпонімія є важливим чинником творення терміноодиниць, оскільки з появою нових видових понять

фактично з'являються й нові терміни. Отже, предметно-логічні зв'язки між термінами демонструють не лише конкретизацію наявних термінних понять, а й появу нових.

Парадигматичні зв'язки термінів виражаються в наявності синонімічних рядів, явищ полісемії, омонімії й антонімії, оскільки такі зв'язки є найхарактернішими рисами лексико-семантичної парадигматики загальноживаної лексики і властиві термінології.

Досліджуючи літературознавчі терміни, натрапляємо на приклади зазначених явищ, якими представлені парадигматичні зв'язки.

Наприклад, явище полісемії, що пов'язане з основними проблемами лексичної семантики, контекстології, лінгвістики тексту [13, с. 201–205]. Загалом, полісемія – це наявність в одного слова різних значень відповідно до різних контекстів, коли слово може переосмислюватися. Якщо між значеннями однакових слів втрачено смисловий зв'язок, то вони стають омонімами, які вже не мають між собою нічого спільного. Явища полісемії та омонімії наявні на різних рівнях мовної системи. Цікавим для дослідження таке явище є на лексичному рівні. Полісемія та омонімія трапляються в різних групах лексики, загальноживаній та термінній. Функціуючи в термінології, полісемія надає потрібну для її наявності спроможність економити мовні засоби та є основою для процесів переосмислення термінних елементів, хоч традиційною вимогою до терміна є його однозначність. Зв'язок терміна з поняттям є основною причиною його моносемічності, а також того, що наукова лексика свідомо відмовляється від семантичної різноманітності [14, с. 12–14].

Науковці відзначають поширення полісемії в термінологіях філологічної й інших гуманітарних наук. Серед них особливо відзначається багатозначність термінології літературознавства [8, с. 125–128].

Мовознавці визначають полісемію й омонімію на рівні слів загальноживаної та спеціальної лексики й усередині спеціальної лексики. Щодо спеціальної термінної лексики, то варто

зауважити також, що на її рівні розрізняємо внутрішньо- та міждисциплінарну омонімію, натомість полісемія не може бути міждисциплінарною.

У пласті літературознавчої термінології, що було зафіксовано, є приклад міждисциплінарної неповної омонімії, це термінолексема *роман* – як літературознавчий термін – жанр літератури і як об'єкт вивчення ономастики – власне ім'я людини, що є між собою омофонами. Цей термін є і прикладом омонімії між словами спеціальної лексики.

Щодо полісемії, то є зразок внутрішньодисциплінарної багатозначності – це термін *драма* (як рід літератури і жанр літератури). Цей самий термін є прикладом багатозначності між словами спеціальної лексики та метонімії.

Наявні також терміни, що мають відповідники багатозначності в різних галузях однієї дисципліни: *автобіографія* (відмінні значення в літературознавстві й діловій мові), *казка* (різні значення в літературознавстві та фольклористиці), *малюнок* (відмінні значення в літературознавстві й образотворчому мистецтві), *стаття* (різні значення в літературознавстві та юриспруденції). Утім, більшість літературознавчих термінів не мають омонімічних та полісемічних відповідників (*прокламація, поема, новела*).

Варто зазначити й наявність полісемії між словами загальноживаної та спеціальної лексики, що нерідко спричинено явищем детермінізації, наприклад, термін *драма* як жанр літератури й загальноживане слово (трагічна історія життя людини); термін *анекдот* як коротке гумористичне або сатиричне оповідання про якусь подію і як смішна розповідь.

Щодо явища синонімії, як одного з парадигматичних системних зв'язків, то можемо простежити його також у літературознавчій термінології.

Явище синонімії постає в літературознавчій термінологічній системі на різних етапах її розвитку. Наявність розгалуженої синонімії в зазначеній термінології викликана безперервним розвитком науки, уживанням кількох найменувань, що були запозичені з різних мов для позначення одного поняття, а також

меншою чіткістю окресленості понять, ніж у технічній та природничій галузях.

Літературознавча термінологія є підсистемою мови й розвивається за тими самими законами, що й словниковий склад мови. Проте термінологія встановлює додаткові вимоги до термінів і визначень понять, зокрема, щодо однозначного тлумачення термінів і текстів. Попри те, що однією з вимог до властивостей терміна є однозначність, практика вживання спеціальних назв у текстах переконує, що друга назва потрібна для наукового означення поняття й тлумачення значення терміна (особливо чужомовного походження), для найточнішого висловлення думки, зокрема, коли межа між поняттями нечітко окреслена та для уникнення повторів того самого слова чи словосполучки.

Синонімні відношення постають між термінами однієї тематичної групи, що мають близьку семантику. Аналіз української літературознавчої термінології уможливив виділення синонімних відношень семантичної тотожності, тобто термінів, що мають повний збіг за значенням і вживанням. Синоніми цього типу в літературознавчій терміносистемі посідають чільне місце. О. Колган, зокрема, відзначає: «Характерним для цього типу синонімів є однозначність, що дає змогу говорити про денотативну спрямованість таких синонімів. Вони конкретні, інформативні, стилістично нейтральні, легко піддаються уніфікації, стандартизації, тобто задовольняють вимоги, які традиційно висувають до терміна» [6, с. 83]. Прикладами таких синонімів є термінолексеми *вірш* і *поезія*. Інші приклади синонімії представлено в різних тематичних групах (терміни для називання діячів літератури, терміни для називання літератури як мистецтва слова та її різновидів), але серед терміноодиниць на позначення літературних жанрів, що зафіксовано в працях початку ХХ ст., їх не виявлено.

Щодо антонімії, то в групі термінолексики на позначення літературних жанрів, це явище не надто поширене. Приклади можуть поставати лише між видовими формами термінів. У працях початку ХХ ст. зафіксовано зразок антонімії між

гіпонімами *негативна утопія* та *позитивна утопія*, де додаткові конкретизовані значення терміна *утопія* є антонімами одне до одного.

Терміновірні зв'язки в термінології бувають двох видів: словотвірні для термінів-слів та синтаксичної деривації для термінів-словосполучень. Словотвірні зв'язки представлені морфологічними способом творення: афіксацією (*нарис*), основоскладанням (*співомовка, літопис*), словоскладанням (*утопія-оповідання, утопія-легенда*). Велику кількість термінів у складі літературознавчої терміносистеми утворено синтаксичним способом, наприклад: *хронікерська замітка, обичаєвий фейлетон, пророча утопія, народна дума, релігійно-догматична утопія, описовий вірш, утопічний роман, історичний роман, критичний нарис*. Термінами-словосполученнями легше передати особливість певного поняття. У цьому разі словосполучення – це деталізовані видові поняття.

Морфологічні зв'язки виражають належність терміна й елементів термінологічного словосполучення до певного граматичного класу слів із притаманними йому парадигмами та граматичними категоріями. Наприклад, терміни-слова із групи термінолексем на позначення літературних жанрів за морфологічною ознакою є іменниками (*міф, афоризм, анекдот, епопея, ідилія, коломийка, лібрето, монографія, пасквіль*), а в термінах-словосполученнях функційно поєднано іменники із прикметниками (*критична рецензія, гумористично-сатирична поема, автобіографічна записка, драматична поема, весільна пісня, психологічна повість, макаронічна орація, хронікерська замітка, історично-політична пісня*) та з іншими іменниками за допомогою прийменників (*поезія в прозі*).

Синтаксично-семантичні зв'язки виражають різні види семантичних відношень між компонентами складених термінів. Серед літературознавчих термінів назв літературних жанрів представлені синтаксично-семантичні зв'язки, наприклад: узгодження й атрибутивний зв'язок у словосполученнях *історична драма, ліричний вірш, тенденційна повість, народна казка, побутова драма, космологічний міф, політичний*

фейлетон, сатиричний образок, полемічна замітка, тенденційна поезія; атрибутивний і об'єктний зв'язки поєднано в терміні-словосполученні поезія в прозі.

Отже, у пропонованій розвідці проаналізовано терміни на позначення літературних жанрів, що входять до загальної системи літературознавчої термінології, яка потребує також докладного дослідження на рівні системних зв'язків.

Системний підхід у термінології є найдоцільнішим, оскільки термінологія кожної мови має свої особливості, а виділення підсистем і мікросистем значно покращує результат проведення порівняльних досліджень. Застосування принципів системного аналізу термінів дає змогу виокремити різні типи зв'язків між термінами та їхніми складниками, а отже й докладніше вивчити природу терміна й терміносистеми загалом.

Бібліографічні посилання

1. **Будагов Р. А.** Человек и его язык / Р. А. Будагов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 429 с.
2. **Волкова Т. Я.** Лінгвістичні аспекти термінологічної багатозначності / Т. Я. Волкова // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. Івана Франка. – 2004. – С. 125–128.
3. **Єрмоленко С. Я.** Українська мова : короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодар. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
4. **Канделаки Т. Л.** Основные группировки терминологических единиц упорядоченных терминологий / Т. Л. Канделаки // Вопросы языкознания. – 1987. – № 6. – С. 84–89.
5. **Климовицкий Я. А.** Некоторые методологические вопросы работы над терминологией науки и техники / Я. А. Климовицкий // Современные проблемы терминологии в науке и технике. – М. : Наука, 1969. – С. 32–61.
6. **Колган О.** Явище синонімії в термінології гірництва / О. Колган // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – 2009. – № 648. – С. 82–87.
7. **Кутина Л. Л.** Языковые процессы, возникающие при становлении научных терминологических систем /

- Л. Л. Кутина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 82–94.
8. **Лотте Д. С.** Основы построения научно-технической терминологии : вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : АН СССР, 1961. – 158 с.
 9. **Марусенко М. А.** Системный подход к научно-технической терминологии / М. А. Марусенко // Научно-техническая информация. – М. : Наука, 1983. – № 1. – С. 1–5.
 10. **Панько Т. І.** Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 290 с.
 11. **Реформатский А. А.** Термин как член лексической системы языка / А. А. Реформатский // Проблемы структурной лингвистики. – М. : Наука, 1968. – С. 103–125.
 12. **Романова О. О.** Гіперо-гіпонімія в українській швацькій термінології / О. О. Романова // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 765. – С. 32–35.
 13. **Сергевнина В. М.** Принципы системного анализа терминов / В. М. Сергевнина // Термин и слово. – 1978. – Вып. 1 (7). – С. 65–74.
 14. **Соколовська С.** Полісемія в тексті : типи реалізації та функції / С. Соколовська // Вісник Житомирського держ. ун-ту ім. Івана Франка. – 2003. – № 11. – С. 201–205.
 15. **Сухов Н. К.** Об основных направлениях современной терминологической работы в технике / Н. К. Сухов // Вопросы терминологии. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 71–83.
 16. **Теглівець Ю.** Особливості полісемії та омонімії складених термінів із семою вода / Ю. Теглівець // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – 2007. – № 593. – С. 12–14.
 17. **Черемсина М. И.** О системности терминов и понятий синтаксиса / М. И. Черемсина // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики : сборник науч. трудов. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – С. 141–146.
 18. **Чорна О. В.** Системна організація української податкової термінології / О. В. Чорна // Наукові записки Ніженського держ. ун-ту ім. М. Гоголя. Філологічні науки. – 2013. – Кн. 1.

– С. 160–163.

19. **Ipsen G.** Der alte Orient und die Indogermanen / G. Ipsen // Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft. – Heidelberg : Winter, 1924. – S. 230–237.
20. **Trier J.** Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes / J. Trier // Die Geschichte eines Sprachlichen feldes. – Heidelberg : Winter, 1931. – S. 1–26.

Рецензент: к. філол. н., доц. Якимович-Чапран Д. Б.